

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.5 (477) «18»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.1>

ЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ПРОФЕСОРА О.В. РОМАНОВИЧА-СЛАВАТИНСЬКОГО (1832–1910) В АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО (КОНСТИТУЦІЙНОГО) ПРАВА І СУЧАСНИХ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

THE VALUE OF STATE LEGAL VIEWS OF PROFESSOR O.V. ROMANOVICH-SLAVATINSKY (1832–1910) IN THE ASPECT OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATE (CONSTITUTIONAL) LAW AND MODERN STATE-MAKING PROCESSES IN UKRAINE

Греченко В.А.,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Марцеляк О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Доктрини сучасного конституційного права ґрунтуються на ідеях та наукових розробках попередніх поколінь правознавців, зокрема XIX ст. Типовим представником цієї плеяди юристів був професор Київського університету Олександр Васильович Романович-Славатинський, який народився і працював в Україні.

Науковий доробок О.В. Романовича-Славатинського не досліджувався. У статті уперше проаналізовано основні аспекти державно-правових поглядів О.В. Романовича-Славатинського, його розуміння предмету цієї науки та навчальної дисципліни, оцінки доробку попередників у цьому напрямі юриспруденції, міркування щодо монархічної та республіканської форм правління.

О.В. Романович-Славатинський розглядав державне право у двох ракурсах:

- 1) загальна теорія державного права (на прикладі західноєвропейського);
- 2) державне право Росії (цей аспект у його дослідженні значно переважає). Він аналізував внутрішні повноваження (права) глави держави: а) у справах віри і церкви, б) щодо суду, в) з управління. Особливий характер цих повноважень складав головну рису, яка відрізняла російський самодержавний лад від західноєвропейського конституційного.

У своєму дослідженні О.В. Романович-Славатинський зупинився і на аналізі характеру законодавчої влади в імперії. Він вважав, що вона базується на трьох складниках:

- 1) управляється на твердій основі законів;
- 2) ці закони – писані, позитивні;
- 3) вони йдуть від самодержавної влади.

Вчений, виходячи зі своїх самодержавних переконань, намагався показати недоліки сучасного йому парламентаризму в Західній Європі, протиставляючи йому самодержавну форму правління.

Державно-правові погляди О.В. Романовича-Славатинського відбивали одну з основних тенденцій у становленні цієї науки у другій половині XIX ст. – апологетику самодержавства та критику західноєвропейського парламентаризму.

Ключові слова: Україна, Київський університет, О.В. Романович-Славатинський, конституційне (державне) право, самодержавство, парламентаризм.

Foundations of the present state of constitutional law are based on ideas and scientific developments of previous generations of legists, in particular professors of universities of XIX of century. The Typical representative of this pleiad of lawyers was a professor of the Kyiv university Olexsandr Romanovich-Slavatinskiy, that was born and worked in Ukraine. Scientific work of O.V. Romanovich-Slavatinskiy was not investigated.

The basic aspects of constitutional views of O.V. Romanovich-Slavatinskiy are first analysed in the article, his understanding of the article of this science and educational discipline, his estimation of work of predecessors in this direction of jurisprudence, his reasoning in relation to the monarchist and republican forms of rule. He examines a constitutional law in two foreshortening: 1) General theory of constitutional law (on an example Western Europe); 2) constitutional law of Russia (this aspect in his research prevails considerably). He analyses internal rights for a country's leader of a) in matters of religion and church of b) in relation to the court of c) from a management.

The special character of these rights folds a main line that distinguishes the Russian autocratic line-up from 3 constitutions of Western Europe. In the research of O.V. Romanovich-Slavatinskiy was stopped for the analysis of character of legislature in an empire. He considered that she was based on three constituents: 1) managed on the hardcore of laws; 2) these laws – written, positive; 3) they come from autocratic power. A scientist, coming from the autocratic persuasions, tried to show the lacks of modern to him parliamentarism in Western Europe matching against him the autocratic form of rule.

State (constitutional) – legal views Romanovich-Slavatinsky reflected one of the main tendencies in the formation of this science in the second half of the nineteenth century – apologetics of autocracy and criticism of Western European parliamentarism.

Key words: Ukraine, Kyiv University, O.V. Romanovich-Slavatinsky, constitutional law, autocracy, parliamentarism.

Постановка проблеми. Сьогоднішній розвиток конституційного права багато в чому базується на ідеях та наукових здобутках наших попередників – правознавців XIX ст. Одним із тих, хто активно розробляв цю проблематику, був професор Київського університету Олександр Васильович Романович-Славатинський – уродженець України.

Стан наукової розробки проблеми. Наукова спадщина О.В. Романовича-Славатинського фактично є недослідженою. Окрім біографічних довідок у різних енциклопедіях та біографічних словниках, у 2003 р. в Антології української юридичної думки був опублікований дуже стислий огляд його основного наукового доробку, обсягом пів сторінки [1, с. 44–45]. Єдиною спробою аналізу наукового доробку цього професора можна вважати публікацію доповіді О.О. Жиліна про наукову діяльність та праці О.В. Романовича-Славатинського, здійснену в Університетському віснику Київського університету ще у 1911 р. [2, с. 1–16]. Проте тут автор аналізує усі основні аспекти наукової творчості професора, без акценту на конституційно-правові погляди. До того ж, це було зроблено більше 100 років тому з інших методологічних позицій.

Мета та завдання дослідження. Виходячи з актуальності та недостатньої вивченості цієї проблеми, автори поставили собі за мету дослідити сутність конституційно-правових поглядів О.В. Романовича-Славатинського, викладених ним у роботі «Система російського державного права в його історико-догматичному розвитку порівняно з державним правом Західної Європи» («Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы. Основные государственные законы») [3].

Новизна дослідження. Уперше проаналізовано основні аспекти державно- (конституційно) правових поглядів О.В. Романовича-Славатинського, його розуміння предмету цієї науки та навчальної дисципліни, його оцінки доробку попередників у цьому напрямі юриспруденції, його міркування щодо монархічної та республіканської форм правління.

Виклад основного матеріалу. Олександр Васильович Романович-Славатинський народився 15(03).07.1832 в с. Войтове [4, с. 170] (нині с. Войкове Згурівського району Київської області). Мав дворянське походження. По материнській лінії був онуком генерала Г. Тірінга, який прибув із Франції у Росію на початку XIX ст. Як написано в «Біографічному словнику професорів і викладачів Імператорського Університету Св. Володимира», його «батьки були людьми достатніми, володіли маєтками, де було 200 душ селян» [5, с. 570].

До 12 років здобував початкову освіту вдома. Від народження мав одне око, але це не завадило

йому в навчанні, а згодом – у науці. У 1844–1850 рр. навчався в Ніжинській гімназії, після закінчення якої планував вступити на перше відділення філософського факультету і стати філологом, оскільки улюбленим предметом була історія літератури. Але, оскільки він не знав давньогрецької мови, яка не викладалася у гімназії, то змінив свої наміри і вступив до юридичного факультету Київського університету (1850). У зв'язку з господарськими невдачами батька перейшов до лав казеннокоштных студентів, ужим виділялося 6 руб. на місяць від держави на утримання, що в ті часи було досить непогано.

У 1855 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Про державні борги». Викладав у 1-й Київській гімназії (1857–1859 рр.). Керуючи студентськими науковими роботами, запропонував тему дослідження для тодішнього студента Ф.І. Леонтовича – майбутнього видатного вченого-правознавця «Історія встановлення кріпосного права в Росії», за яку той отримав медаль. У 1859 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «Історичний нарис губернського управління від перших перетворень Петра I до встановлення губерній в 1775 р.» [6, с. 46]. 1860–1862 рр. стажувався в Берліні та Гейдельберзі (Німеччина), Лондоні (Велика Британія), Парижі (Франція), Женеві (Швейцарія). Ад'юнкт (1859), екстраординарний (1866), ординарний (1870), заслужений професор Київського університету. Читав курси з європейського та російського державного права, а також з історії права і політичних вчень [5, с. 574–578].

Захистив докторську дисертацію з державного права на тему: «Історія дворянства в Росії від початку XVIII ст. до скасування кріпосного права» (1870), яка оцінювалася як видатна праця, що принесла авторові широку популярність [6, с. 46]. Належав до поміркованих прихильників слов'янофільського напрямку в російській суспільно-політичній думці. Свій політичний ідеал пов'язував із правлінням імператора Александра II, якого оцінював як великого реформатора. Автор низки праць з історії державного права, російського дворянства та досить популярних у ті часи мемуарів, а також досліджень, присвячених М. Іванишеву, В. Незабитовському, М. Сперанському та іншим. Помер у м. Києві [7, с. 283–284].

У передмові до роботи «Система російського державного права в його історико-догматичному розвитку порівняно з державним правом Західної Європи» (1886), О.В. Романович-Славатинський зазначає, що державне право – це наука юна, така, що лише народжується, але «завдання у неї високі. Вони полягають, звичайно, не в тому, щоб дати довідкову книгу відомств, перелік департаментів, відділів, столів і канцелярій.

Завдання науки державного права – вияснити особливості та властивості російського державного ладу та всіх окремих його інститутів...» [8, с. 47–48].

Автор давав таке визначення предмета державного права: «Систематичний виклад і пояснення узаконень, що визначають *устрій, компетенцію та коло діяльності* влади та установ, якими управляється держава» [8, с. 48]. Як бачимо, професор розумів державне право у досить вузькому сенсі, але це можна пояснити тим, що в той час відбувалося лише становлення цієї науки, а й автор мав на увазі державне право імперської Росії. Звичайно, що сьогодні предмет конституційного (державного) права визначається більш широко, з включенням до нього суспільних відносин, пов'язаних із конституційним ладом, правовим статусом людини і громадянина, організацією і функціонуванням органів державної влади, місцевого самоврядування, народо-владдям і територіальним устроєм держави. Хоча є й інші позиції науковців з цього питання. Наприклад, В.П. Капелюшний визначає державне право як галузь права, що регулює основи соціально-економічного, політичного і територіального устрою, закріплює основні права та свободи громадян і визначає систему органів державної влади [9].

О.В. Романович-Славатинський розглядав державне право у двох аспектах:

1) загальна теорія державного права (на прикладі західноєвропейського);

2) державне право Росії (цей аспект у його дослідженні значно переважає).

На початку своєї роботи дослідник характеризував загальну структуру системи влади в усіх державах. Він зазначав: «Як не відрізняються між собою різні влади та установи в усіх державах, вони складаються з верховної влади, з влад, їй підлеглих – установ і посад, народу, що бере участь в управлінні, в більшій чи меншій мірі, обумовленою встановленим в державі образом правління» [8, с. 48]. Конкретизуючи це міркування, О.В. Романович-Славатинський аналізував основні частини російського державного права. На його думку, воно складалося з трьох відділів:

1) У першому – групувалися і роз'яснювалися ті узаконення, якими визначалася суть і організація верховної самодержавної влади. «Складаючи основу нашого державного ладу, – пише він, – що так суттєво відрізняється від конституційного представницького західноєвропейського, узаконення ці називаються *основними державними законами*» [8, с. 48].

2) У другому відділі знаходилися узаконення, якими визначалися устрій місць і влад підлеглих, за допомогою яких виявлялася і діяла на народ верховна самодержавна влада.

3) Третій відділ складався з тих узаконень, якими визначався стан у державі, права та обов'язки, участь в управлінні різних класів народу, які історично розпалися на стани [8, с. 49, 50].

Значну увагу в своєму дослідженні вчений приділяє історіографії цього питання. Він назвав і охарактеризував роботи перших розробників цієї проблеми, зокрема вважав, що перший досвід систематичного викладу російського державного права належав Ф.Г. Штрубе де Пирмонта¹ [8, с. 56], дав оцінку роботам Г.К. Котошихіна [10], Юрія Крижанича, Феофана Прокоповича, І.Т. Посошкова і вважав, що саме вони стали фундаторами державного права в Росії. З цією точкою зору солідаризувався й інший сучасник О.В. Романовича-Славатинського – його колега по роботі в Київському університеті М.Ф. Владимирський-Буданов (1907), який підкреслював, що саме Юрій Крижанич виробив формулу «влада існує в інтересах держави і для держави» [11, с. 248].

Цікаві міркування висловлені О.В. Романовичем-Славатинським щодо історії титулування російського імператора. Він писав, що для визначення московського князя, що висувався на перший план, потрібно було застосувати до нього нове найменування. Таким стало «государ», що означало окрему сім'ю, з незалежним господарством, яка ще в сучасний йому період в Україні називалося *господою*. Окрім того, в Руській Правді вотчинник і домовласник називалися государем [8, с. 73]. Отже, цей термін родом із Київської Русі, і московські князі його звідти запозичили і присвоїли.

Розглядаючи повноваження та ознаки влади російського імператора, вчений зазначав, що імператор мав зовнішні права, пов'язані з його титулом, гербом, печаткою. Більш суттєве значення мали «внутрішні права: а) у справах віри і церкви; б) по суду; в) з управління. Особливий характер цих прав складав головну рису, яка відрізняє російський самодержавний лад від західноєвропейського конституційного. Питання про ставлення держави до справ віри і церкви належить до найважливіших питань державного права. Це, можна сказати, питання вічно-юне, яке давно вирішується наукою, але далеко ще не вирішене» [8, с. 87].

Певну увагу у своїй роботі О.В. Романович-Славатинський приділяв стосункам між державою та церквою. Він виділяв три типи відносин між ними:

1) підлеглість держави церкві – теократична система папізму;

2) підлеглість церкви державі – візантійська система цезарепапізму, що частково відродилася в протестантизмі;

3) церква і держава цілком розділені, взаємно визнаючи повну незалежність і самостійність один одного (США).

Вчений вважав, що повна відокремленість цих двох великих установ навряд чи можлива, оскільки між ними існують взаємовідносини, які треба врегулювати. «Кому ж вони повинні належати? – запитував він. – Сучасна держава навряд чи може відмовитися від повного неутручання у справи церкви, з якими зв'язано стільки культурних інтересів»

¹ Хоча Академією наук Росії було дано низьку оцінку роботам цього науковця. Так на одну з праць Ф.Г. Штрубе де Пирмонта Канцелярія Академії наук писала, «при якнайточнішому розгляді виявилось, що ця книга створена не за тим зразком, який він обіцяв і її назвав, тобто коротким керівництвом, бо в ній нічого більшого не зроблено, як лише під короткими заголовками розташовані матерії і зміст указів, регламентів та іншого в усьому їх просторі від слова до слова... Ось чому згадана його книга до того наміру, для якого наказано було йому створити, тобто російському юнацтву замість короткого керівництва, стала непридатною» [12, с. 169–170].

[8, с. 88]. Такою була його аргументація щодо взаємовідносин церкви та держави, яку він екстраполював на сучасну йому російську державу.

У своєму дослідженні О.В. Романович-Славатинський зупинився і на аналізі характеру законодавчої влади в імперії. Він вважав, що вона базується на трьох складниках:

- 1) управляється на твердій основі законів;
- 2) ці закони – писані, позитивні;
- 3) вони йдуть від самодержавної влади.

Перше означає, що держава примикає до тих правильно організованих європейських держав, в яких все здійснюється на основі твердого непохитного закону, а не по волі і з примхи правителя, як у деспотіях східних. Щодо функціонування законів, то це означає, що державний лад базується не на звичаєвому праві, не виражений письмовою формулою як англійський *common law* чи давньоруські старовина чи мито, а на статтях Зводу законів [8, с. 98].

При цьому в роботі підкреслювалося, що «законодавча влада в Росії концентрується в особі імператора як одна зі *стихий* його державного права. Законодавство в Росії – продукт *творчої* самодержавної волі» (в цьому плані хочеться звернути увагу на оригінальне формулювання щодо розуміння поняття «самодержавство», яке дав у свій час М.М. Сперанський (1845). Він писав: «Слово самодержавство має два різні сенси. Коли воно додається до держави, то воно означає незалежність держави від всякої сторонньої влади. У цьому сенсі всі держави незалежні можуть бути названі державами самодержавними. Коли воно додається до особи государя, то воно означає з'єднання усіх стихій державного права в усій повноті їх, без жодної участі і розділення. Тому усі государі в чистих монархіях могли б іменуватися самодержцями; але іменування це особливо присвоюється монархам російським... [13, с. 50]. Досить очевидно, що під самодержавством у першому сенсі М.М. Сперанський розумів *суверенітет*, що має інший зміст, а тому таке його трактування є не зовсім вдалим і дещо заплутує сутність самодержавства).

Характеризуючи законодавство в конституційній державі, О.В. Романович-Славатинський зазначав, що воно є продуктом угоди, компромісу між монархом і народними представниками. «У Росії, – констатував він, – немає і при існуючих порядках не може бути законодавчих установ, а є лише законодорадчі» [8, с. 100].

Вчений, виходячи зі своїх самодержавних переконань, намагався показати недоліки сучасного йому парламентаризму в Західній Європі, протиставляючи йому самодержавну форму правління. Він вважав, що зосередження законодавчої діяльності в численних парламентах не є кращою стороною представницького ладу, навіть не є необхідною і неминучою приналежністю цього ладу. «Багаточисельна колегія, члени якої нерідко набираються шляхом усіляких виборчих підступів і махінацій і представляють різноманітні інтереси, не завжди тотожні інтересам країни, досить часто видають закони партійні, на догоду тому інтересу, який у цю хвилину правдами і неправдами отримує в парламенті домінуючу більшість. Вона складається з членів, спеціально не

підготованих до справи законодавства, часто видає закони не точні, заплутані. Таке складне хаотичне законодавство парламентарної Англії» [8, с. 101]. Яким би архаїчним не був підхід О.В. Романович-Славатинського до розуміння парламентаризму, слід визнати, що ці його слова часто є актуальними і сьогодні нашого часу.

Намагаючись посилити свою аргументацію проти парламентаризму, О.В. Романович-Славатинський наводить факти з кризових періодів його життя в Західній Європі, посиляється на роботи європейських вчених, які критикували недоліки парламентаризму. Вчений стверджував, що від протесту парламентському законодавству в Європі починають переходити до протесту парламентському і навіть конституційному режиму взагалі, однак, як нам здається, він видавав бажане за дійсне. Справді, західноєвропейський парламентаризм XIX ст. мав суттєві недоліки, але для абсолютної більшості тогочасних політиків і теоретиків держави не йшлося про його відміну, а лише про його удосконалення, шляхи якого він бачив різними.

Російське самодержавне законодавство вчений характеризує як «рідне», де «в протилежність партійному та заплутаному законодавству парламентарному зустрічаються немало законодавчих актів, проникнутих глибокою законодавчою мудрістю, ідеєю всенародного блага і зразкової редакції» [8, с. 102]. Ще один його сучасник – представник національно-демократичного напрямку української політико-правової думки, М.П. Драгоманов (1884) – відверто писав про «крайню абсурдність теперішнього бюрократичного правління в Росії» [13, с. 204].

Деяка увага в роботі приділяється праву санкції глави держави. Вчений зазначив, що право санкції належить не лише главі монархічної держави, але і главі держави республіканської – президенту. Це право має позитивну сторону – прийняти закон і негативну – відкинути його [8, с. 113].

Щодо сучасної йому Російської імперії, то дослідник нагадував, що тут існує подвійна форма височайшої санкції 1) письмова і 2) усна. Письмове затвердження висловлювалося у написі на законодавчому акті слів: «Быть по сему», завіреному підписом імені імператора чи власноручним підписом під актом. Усне затвердження – коли государ висловлював свою державну волю відомій особі, яка повідомляла її іншим. Це називалося оголошенням указу чи оголошенням Височайшого повеління [8, с. 114]. Найвища санкція за тодішнім законодавством надавала закону обов'язкову юридичну силу, але для його виконання – застосування до конкретних випадків – необхідним було його оприлюднення в порядку, встановленому законами. Лише таке узаконене оприлюднення надавало закону прикладну практичну силу [8, с. 117]. Верховне право оприлюднення належало владі, давало буття закону – владі самодержавній. Це верховне право делегувалося Правлячому сенату. Місцеве оприлюднення закону відбувалося під наглядом губернського правління через міську та повітову поліцію [8, с. 118–119].

Наступною за оприлюдненням, як вказував учений, наставала практика і життя закону –

застосування його до справ і відносин, що визначалися цим законом: *виконання*. Безпосереднє виконання могло бути іноді *затримано* і віддалено на певний проміжок часу, протягом якого виданий закон ніби *вакантував*, тобто не застосовувався до певного моменту, який наперед визначався законодавчою владою (наприклад, вступ у силу Зводу законів у Росії було відстрочено майже на 2 роки) [8, с. 120].

Розглядаючи процес виконання закону в Західній Європі, О.В. Романович-Славатинський зазначав, що тут практикуються два порядки: німецький і французький. У першому – виконання починається в один і той же момент на просторі усієї державної території, коли збігає певна кількість днів (10–45) з дня виходу в світ того офіційного збірника, де вперше був надрукований текст нового закону. Система ця практикувалася в Німеччині, Австро-Угорщині, Італії, Бельгії. У Франції момент виконання наставав не в один і той же час по всій державі, а визначався строком віддаленості від місця першого оприлюднення закону: в столиці виконання починалося на другий день після оприлюднення, а в департаментах – додаванням одного дня на кожні 100 міріаметрів (100 кілометрів), що відділяли головне місто департаменту від того місця, де закон був оприлюднений. Натомість англійська система відрізнялася від німецької і французької. Публікація закону в Англії співпадала з його санкцією, а момент виконання починався з того дня, коли біль затверджувався королем [8, с. 121]².

Досить оригінальною була така думка О.В. Романовича-Славатинського: «У сфері дії державного права формула «закон зворотної сили не має» не так абсолютна: держава, видозмінюючи свій устрій і управління, може порушувати набуті права, і це порушення не вимагає необхідно винагороди» [8, с. 122].

Апологія сучасного йому державного ладу не була у О.В. Романовича-Славатинського прямолінійною та примітивною. На одній зі сторінок досліджуваної роботи він писав: «Закон повинен бути виконаний усіма і кожним свято і непорушно. Це основна засада сучасної громадянськості, проникнутої засадами рівності перед законом. Але унаслідок становості, що прищепилася до нашого ладу і просякла його засадами нерівності та привілеїв, закони не були рівними для усіх» [8, с. 123], тобто він визнавав, що рівності перед законом в історії Росії не було.

Досить цікавими та актуальними є розмірковування дослідника щодо виконання протизаконних приписів. О.В. Романович-Славатинський солідаризувався з думкою інших своїх сучасників. Зокрема, О.Д. Градовського (1907), який писав: «Вся сукупність засобів скасування незаконних адміністративних правил залежить від однієї засади, визнаної у всякому скільки-небудь розвиненому законодавстві, – засаді закономірної покорі. Закономірна покоря протиставляється покорі пасивній, коли кожне розпорядження, якими би не були його

зміст і форма, є безумовно необхідними для осіб, які його виконують. Пасивна покоря знищує будь-яке розходження між запланованою силою розпорядження. Для того, щоб ця різниця існувала, необхідно визнати обов'язок коритися розпорядженням тільки в межах закону» [16, с. 50].

О.В. Романович-Славатинський, конкретизуючи цю думку, зазначав: «Сучасне законодавство тримається засад підкорення закономірного; воно також надає підлеглим установам і особам право і навіть обов'язок робити подання і протести у випадку протизаконності розпоряджень начальства. Верховною інстанцією, яка остаточно вирішує це питання, є Сенат» [8, с. 128].

Характеризуючи стосунки верховної влади та суду у післяреформеній Росії, вчений зазначав, що «верховна влада відсторонила себе від безпосередньої участі в суді, який *відправляється* її іменем, установленими нею судовими місцями, і під верховним її наглядом. Але верховне право суду все-таки концентрується в особі самодержавного монарха, який делегує його ним установленим судовим місцям» [8, с. 145].

О.В. Романович-Славатинський писав, що «урядова влада наших государів має *верховний* характер» [8, с. 149]. Точніше і конкретніше роз'яснив це М.М. Сперанський у своєму «Руководстве к познанию законов»: «Верховна влада править установлені нею установами, а установи управляють справами їм увіреном, за їх статутами і установленнями» [13, с. 90].

Згідно з тодішнім законодавством, як підкреслював О.В. Романович-Славатинський, імператор є джерелом усіх посад і влад, усіх почестей і відзнак. На деякі посади він призначає *безпосередньо*, а на інші – *затверджує* призначення і затвердження третіх *надає* владам підлеглим, які у цьому випадку діють від його імені [8, с. 151]. Імператору належить *верховне фінансове* право, в силу якого він один може оподатковувати громадян державними податками і повинностями, встановлювати інші джерела державного доходу, розподіляючи їх на покриття державних витрат, визнаних ним необхідними. Йому належить *верховне територіальне* право над усією руською землею, він один може відчужувати як державне майно на користь приватних осіб чи іншої держави, так і приватне майно – на загальнокорисні заходи за відповідну винагороду [8, с. 154]. Таким чином вчений вчергове намагався показати переваги самодержавства перед парламентаризмом, заявляючи: «Самодержавна влада більше зберігає кошти нації і держави, думаючи про майбутнє, про своїх наступників, чем провізорно (тимчасово – *Авт.*) володарююча політична партія, що гарячково поспішає короточасним перебуванням в уряді здійснити свою політичну програму і наситити жадібність своїх прихильників» [8, с. 155]. На жаль, друга частина цієї філіппіки є актуальною і для деяких сьогодишніх європейських держав.

² Цікаві думки щодо виконання закону висловив ще один сучасник досліджуваного автора – П.П. Цитович (1878) [14, с. 48]: «Існування закону, а значить, і його дія не залежать від розумності закону, його корисності, відповідності духу часу, справедливості. Розумність закону, корисність і т.д. є його оприлюдненість, і тільки коли він перестане існувати через припинення іншим законом, він перестане бути розумним, корисним» [15, с. 50].

Досить оригінальними є розмірковування вченого щодо військових повноважень у самодержавній і конституційній державах. «У конституційній державі може бути поставлене питання про те, кому війська повинні приносити присягу у вірності і покорі – чи одному монарху, чи разом з тим і конституції? Сама можливість постановки цього питання небезпечна та шкідлива: вона може роздвоїти військову дисципліну, деморалізувати армію і флот. З приводу кожного наказу, кожного розпорядження військового начальства може в армії виникати питання, згідні вони чи не згідні з конституцією, і армія може легко переродитися в політичний клуб, який дебатуватиме політичні питання, як би не забороняла це конституція» [8, с. 156]. Ці міркування не позбавлені певної логіки, але все ж здаються малоймовірними, оскільки у військових завжди є своє чітке підпорядкування, командував і він, як правило, у своїх діях керується військовою доцільністю.

Слід зазначити, що погляди О.В. Романовича-Славатинського щодо самодержавства уже в той час поділялися не всіма правниками. Зокрема, М.І. Лазаревський (1908) писав: «Колишній погляд на государя, який може розпоряджатися державою і кож-

ним обивателем як Богом даною йому власністю, виявляється несумісним зі зростанням розумового та морального розвитку народу: громадяни як люди уже не можуть розглядатися лише як об'єкт чийсь влади... Руйнується ідейна основа самодержавної влади... Крім того, самодержавство перестає задовольняти і практичні потреби управління...» [18, с. 78].

Висновки. Державно-правові погляди О.В. Романовича-Славатинського відбивали одну з основних тенденцій у становленні цієї науки у другій половині XIX ст. – апологетику самодержавства та критику західноєвропейського парламентаризму. Тенденція до критики цих поглядів виникла вже пізніше – у роки революції 1905-1907 рр. і після неї. Разом з тим, у міркуваннях вченого є оригінальні думки щодо виконання закону, актуальним є його аналіз деяких недоліків парламентаризму.

Загалом його робота мала певне значення для розробки питань державного права та вивчення цієї дисципліни в університетах на теренах України, що сприяло становленню та розвитку державного права того часу і має певні ціннісні аспекти з точки зору сучасного державотворення в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кривенко А.Т., Батанов О.В., Усенко І.Б. Романович-Славатинський Олександр Васильович // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4: Конституційне (державне) право / Упорядники: В.Ф. Погорілко, О.В. Батанов, В.Л. Федоренко; відп. редактор В.Ф. Погорілко. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. 600 с.
2. Жилин А.А. Научная деятельность и труды профессора А.В. Романовича-Славатинского (доклад, прочитанный в собрании Киевского юридического общества 18-го сентября 1910 г.). *Университетские известия*. (Киев). 1911. № 4. С. 1–16.
3. Романович-Славатинский А.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии сравнительно с государственным правом Западной Европы. Основные государственные законы. Ч. 1. Киев: Тип. Г.Л. Фронцкевича, 1886. 307 с.
4. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века: с портретами / Полтав. учен. арх. комис. Полтава: Типо-литогр. преемников Дохмана, 1912. 238 с.
5. Романович-Славатинский Александр Васильевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1884. С. 570–580.
6. М.Д. Романович-Славатинский (Александр Васильевич) // Энциклопедический словарь / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Т. 27: Розавен-Рена. 1899. 480 с.
7. Ясь О.В. Романович-Славатинський Олександр Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил. – С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка» 2012. 944 с.
8. Романович-Славатинский А.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы. Основные государственные законы. Ч. 1. // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4: Конституційне (державне) право / Упорядники: В.Ф. Погорілко, О.В. Батанов, В.Л. Федоренко; відп. редактор В.Ф. Погорілко. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. 600 с.
9. Капелюшний В.П. Державне право // Енциклопедія Сучасної України: Т. 7. Г-Ді. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26150 (дата звернення: 12.10.2019).
10. Маркевич А.И. Григорий Карпович Котошихин и его сочинение о Московском государстве в половине XVII века. Одесса: Тип. Штаба Окр., 1895. 181 с.
11. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Киев: Лито-типография Товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1907. 714 с.
12. Бугров К.Д., Киселев М.А. Естественное право и добродетель: Интеграция европейского влияния в российскую политическую культуру XVIII века. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2016. 480 с.
13. Сперанский М.М. Руководство к познанию законов / Соч. графа Сперанского. СПб.: Тип. Второго отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1845. 176 с.
14. Драгоманов М.П. Спроба української політико-соціальної програми // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4: Конституційне (державне) право / Упорядники: В.Ф. Погорілко, О.В. Батанов, В.Л. Федоренко; відп. редактор В.Ф. Погорілко. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2003. 600 с.
15. Греченко В.А. Дослідження професором П.П. Цитовичем (1843–1913) цивільно-правових відносин доби Київської Русі *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2 (81). С. 46–54.
16. Цитович П.П. Курс русского гражданского права. Т. 1: Учение об источниках права. Вып. 1. Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1878. 128 с.
17. Градовский А.Д. Собрание сочинений: в 9 т. Т. 7: Начала русского государственного права: Ч. 1: О государственном устройстве. Изд. второе. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1907. 433 с.
18. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Т. 1: Конституционное право. СПб.: Тип. Спб. Акц. Общ. «Слово», 1908. 509 с.